

УДК 1:167:168.522(09)19”

“АНТИГОНА” В РУСЛІ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ СУЧАСНОСТІ

Надія Гапон

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів 79000, Україна,
e-mail: haponnp@franko.lviv.ua

Розглянуто античний текст крізь призму змістових інтерпретацій філософів другої половини ХХ ст. Проаналізовано відмінність постмодерністської інтерпретації грецької трагедії від її просвітницької версії. Подано нові аспекти прочитань “Антигони” Софокла, у контексті герменевтичної феноменології (П. Рікер) та з погляду аналітиків жіночих культурних студій.

Ключові слова: текстова літературна традиція, чоловічі та жіночі вартості, процес тоталізації, альтерність, етика турботи, етика справедливості, ситуативне моральне судження.

Сучасне філософське мислення зосереджене на непростому завданні осягнути особливості соціокультурних світів новітнього часу, в межах яких уже знайомі традиції та символи набувають нового значення й перспектив. Оскільки постсучасність захитала звичку заземлюватися на ґрунті “великих наративів”, актуальною темою сучасної філософії і дослідницького мислення є відкриття та віднайдення нового значення та сенсу текстуального спадку минувшини. Серед низки епохальних текстів, які є літературними ресурсами для філософських досліджень, чільне місце належить працям античних авторів. “Антигона” Софокла – один із таких епохальних творів, який постійно перебуває в контексті філософського аналізу. Зокрема, Геґель розглянув цей видатний твір у “Феноменології духу” та в “Лекціях з естетики”. Ж. Стайнер окреслив засяжне значення грецької трагедії “Антигона” для філософського осмислення моральних конфліктів. Його зауваги мотивували дослідників різних наукових зацікавлень у ХІХ ст. до пильного вивчення текстової тканини античності, яка могла бути евристичним джерелом для всіх наступних часів. Прикметно, що трохи пізніше З. Фройд теж аналізував античні тексти, однак надав перевагу Софокловому “Цареві Едипу”, отримавши необхідне теоретичне підґрунтя для своєї емпіричної психоаналітичної версії. Згодом Ж.-П. Вернан у праці “Напруги та двозначності грецької трагедії” (1986) виокремить ті необхідні риси, що знаменують нефілософський характер трагедії. І аж наприкінці ХХ ст. античний текст “Антигона” досліджуватиме французький філософ П. Рікер, на чий міркування спираємося в написанні цієї розвідки. У праці “Сам як інший” [1] Рікер зробив спробу збагатити етичне через трагічне, спорідненість якого зауважували відомі філософи постмодерності – Е. Левінас [2], М. Фуко [3], Ж. Деріда [4]. Зрозуміло також, що Софоклова

трагедія не могла не постати як предмет аналізу в контексті культурних студій 70-90-х рр. ХХ ст. Дослідниці М. Насбаум, С. Фрес, М. Мудуре [5] привідкрили ґендерні аспекти моральних колізій, вивчаючи головних героїв “Антигони”.

Мета статті – історико-філософський аналіз змістових інтерпретацій античного тексту “Антигона”, напрацьованих у філософії другої половини ХХ ст. Зокрема, дослідницьке зацікавлення становлять такі питання: якою є постмодерністська версія прочитання “Антигони”? Чим вона відрізняється від просвітницької версії? Якими теоретичними висновками збагачує “Антигона” філософів, що досліджують ґендерну проблематику? Які перспективи для філософії моралі відкриває постмодерністське прочитання античного тексту?

“Ні Гомер, ні Софокл не можуть знову з’явитися в наш час. Те, що так значуще було оспівано, що так вільно було висловлено, висловлено цілком...”, – таку високу оцінку дав Геґель античним авторам та їх творам [6, с. 374]. Вивчати тексти Софокла, зокрема “Антигону”, було натхненним заняттям для відомого філософа сучасності Поля Рікера, який переосмислив проблеми людської ідентичності в контексті трагічного досвіду тоталітарних режимів ХХ ст. У праці “Сам як інший” мислитель аналізує трагедію “Антигона”, розмірковуючи про здатність окремої людини протистояти тоталізаційній всеохопності через моральний вчинок, слово. Рікер окреслює той неузгоджений спосіб, яким Антигона і цар Креонт позначають межі між другом і ворогом, між добром і злом. “Поняття, що Креонт дбає про свої обов’язки стосовно поліса, не вичерпує багатство сенсу, пов’язаного з грецьким полісом, бо не бере до уваги мінливість, і можливо, гетерогенність завдань цього суспільного утворення” [1, с. 291]. Опозиція друг/ворог для Креонта обмежена вузькою політичною категорією і не потребує ні нюансів, ні винятків. Однобічність поглядів впливає на його оцінку добродетності. “Добром” є лише те, що слугує зміцненню поліса, “злом” – те, що відходить від цієї мети. Цар Креонт, який управляє полісом, підпорядковує вартість сімейних зв’язків вартостям могутності поліса. Він позбавляє друга, який став ворогом поліса, права на поховання.

У цьому контексті позиція Антигони, головної героїні трагедії, Рікером доволі цікава. Антигона утверджує вартості сім’ї й обов’язок велить їй поховати брата відповідно до звичаїв, хоч він і став ворогом поліса. Спорідненість сестри з братом, що не знає політичної відмінності між другом і ворогом, невіддільна від традиції античних богів. Тому Антигона керується цими неписаними законами, на протигагу політичному закону, і зазнає поразки. Рікер погоджується з Геґелем, що характер Антигони (як світогляд, що відображений у поведінці) не менш односкерований, ніж у Креонта. Антигону протиставлено цілісності поліса, з його непохитними законами. Фактично, Антигона позначає алтерність – дещо інше, яке протиставлено й виокремлено в межах замкненої суспільної системи. Постмодерністські дослідники акцентують на незадовільному способі розуміння алтерності та іншості в діалектиці Геґеля. Мислитель “іншого” протиставляє “я”. В “іншому” “я” бачить себе поза собою, а згодом стає цілковито присутнім перед собою в запереченні й через заперечення алтерності іншого.

Аналогічне заперечення алтерності, яке дослідники постсучасності знаходять у Геґеля, розглядають у зв’язку із катастрофічними подіями ХХ ст. Левінас, Фуко, Дельоз, Деріда зазначають, що алтерність іншого є відмінною, але не

протиставленою. П. Рікер у праці “Сам як інший” розглядає психоаналітичні категорії несвідомого та пригніченого, а також гайдеґерівські – забуття та непам’яті про Буття – в контексті поняття алтерності. Поняття алтерності передбачає, що інший присутній лише як відсутній у цілому. Алтерність іншого буде вилучено з цілого, якщо тотожність самому собі зреалізовано. Відтак інший є інтегрованим в ідентичність цілого й водночас відмінним від нього.

Постмодерністські інтерпретації текстів не могли не поширитися й на жіночі студії. У працях Ю. Кристевой, Дж. Батлер, М. Мудуре та ін. поняття алтерності, іншості посідає значне місце. Дослідниці вивчають, наскільки “Антігону” можна трактувати як твір, що утверджує жіночі соціокультурні цінності. Зокрема, М. Мудуре у розвідці “Чи існує жіноча літературна традиція?” висновує, що “Антігона” – текст, який кидає виклик з погляду жіночої літературної традиції [5, с. 172]. Адаже, згідно з Аристотелем, лише чоловіки могли бути трагічними героями. Тобто в центрі дій трагедії має бути Креонт. Однак, попри текстові канони, в центрі трагедії саме Антігона. Чому? Очевидно, грецька міфологія, незважаючи на її зорієнтованість на чоловіків, все-таки утримує непроминальну жіночу нитку й постійно відтворює зіткнення жіночої та чоловічої традиції. Дослідниця відстежує приклади з грецьких текстів, які виявляють жіночу традицію (сукупність артикульованих жіночих цінностей) як алтерну. Авторка переконана, що “відсутня”, на перший погляд, жіноча традиція (літературна зокрема) насправді існує як “схована за і між рядками” автора (незалежно від його/її статі) і передають її, зокрема, через грецькі міфи. Тобто жінка (“інший”) присутня лише як відсутня в цілому або в тому самому. Геніальність Софокла в тому, що він дав можливість виявитися “жіночим властивостям у нитках його власної трагічної літературної тканини” [5, с. 172]. Чи декларує насправді Антігона жіночі цінності? Міркування в контексті цього запитання має свої інтерпретаційні двозначності.

Антігоні важить лише “сімейний зв’язок”, тому закони поліса (з їх священним ореолом) в її очах розвінчані. Вона декларує цінності жіночої традиції, виявляючи своїми діями глибоке пошанування мертвих, дотримання древніх ритуалів, які регулювали життя до того, коли написано закони. Ба більше, Антігона вдається до зухвальства в оцінці “чоловічих законів”. Її наполягання на здійсненні ритуалу поховання брата підтверджує лише її прихильність до жіночої лінії традиції. Слова Антігони, сказані Креонту, які засвідчують цю традицію, Геґель двічі цитує у “Феноменології духу”: “Я не вірила також, що твій указ мав достатню силу, щоб дати смертній істоті владу порушувати веління божеств, які ніколи не були записані і є незмінними; вони ж існують не від сьогодні і не від учора; вони є вічними, й ніхто не знає, з якої давнини вони походять” [Цит. за 1, с. 293].

Водночас мотивування з боку Антігони свого непослуху якимось дивно пов’язане з Батьком – царем Едіпом. Її апелювання до імені та авторитету Батька викликає стурбованість феміністських аналітиків. Адаже Антігона напучує свою сестру Ісмену приєднатися до неї проти “справедливих” законів поліса, щоб довести свою “гідність називатися донькою Едіпа” [5, с. 173]. У чому ж ця гідність? – запитує М. Мудуре. Едіпова мужність – “...сила покалічити себе, виколоти очі за допомогою жіночої шпильки до волосся” [5, с. 173]. Тим самим Едіп відмовився бачити світ і свій гріх, позаяк гріховне падіння Едіпа – наслідок дії погляду. Погляд не лише статево, а й ідеологічно означений: погляд іде

від суб'єкта до об'єкта, від старшого до молодшого, від чоловіка до жінки, від правителя до керованого. Едип карає себе, позбуваючись привілейованості погляду, суб'єктності, і в такий спосіб позбавляється влади як безособистісної свободи. Тепер його донька Ісмена, як сподівається Антігона, мала б допомогти їй повернути патріархатний погляд, розповівши всім про її (Антігони) суб'єктність, мужній вчинок – поховання брата.

Антігона аж ніяк не відхиляється від жіночої лінії традиції і зовсім не піклується про чоловічу традицію поліса, закликаючи Ісмену гідно підтримати авторитет Батька. Антігоні йдеться лише про те, щоб перебрати в режисуру жіночої поведінки чоловічий привілей – володіння Поглядом. Антігона прагне, щоб її побачили в момент злочину (поховання брата), аби в такий спосіб заявити про себе як про ту, хто заперечує чоловічий закон. Тому вона просить Ісмену розповісти полісові про її свавільні дії. “Йди вже краще й розкажи усім, / А змовчиш – будеш тим ще ненависніша” [7, с. 129]. Антігона прагне не стільки залишитися об'єктом Погляду в традиційній патріархатній традиції, скільки управляти вектором Погляду (влади поліса), скерувавши його на себе. Антігона хоче, щоб влада поліса узріла, як вона двічі здійснює поховальні обряди й не боїться представити себе як ту, хто відкидає закон. Цар Креонт шокований, не вірить, що саме жінка насмілилася заперечити його авторитет: “Не я – вона була б тоді мужчиною, / Якби сваволя дурно їй минулася” [7, с. 141].

Однак у межах аналітичних стратегій жіночих студій постать Антігони не ідеалізовано. Дослідниці зазначають, що Антігона, як будь-який трагічний герой, має недоліки. Ця констатація подекуди зближує інтерпретації авторів жіночих студій із геґелівською позицією та міркуваннями Рікера. Передовсім їх цікавить факт, чому Антігона не звертається до громадян поліса, а то й до Креонта, щоб переглянути закон, який забороняє ритуальне поховання брата, а діє сама, тим самим змушуючи діяти і його. Що може вчинити Креонт у цій ситуації? Він міг їй допомогти, зробити виняток і звільнити її від смертного вироку, вибачити. Але Антігона сама вирішила, яким буде завершення цієї історії. Вона утверджує свою владу – вбиває себе, відмовившись прийняти цареве покарання.

П. Рікер, осмислюючи постать Антігони, пропонує новий поворот аналізу. Він віддаляється від міркувань, спійманих у тенета вузькоетичної проблеми опозиції “людини прекрасної душі” (етики турботи) та “людини дії” (етики справедливості). Розмірковування Рікера про неунікне місце конфлікту в моральному житті лише частково перетинаються з міркуваннями Геґеля, що односкерованість характерів є причиною конфлікту. Основною сферою і засобом розкриття характерів героїв Геґель вважав дію, вчинок. Діалектична взаємодія характеру і обставин виявляється тоді, коли безпосередньо зіштовхується дія та протидія, що й робить характер найбільш виразним. Наполягаючи на неминучості протиборства характеру та обставин, Геґель аналізує різні форми взаємозв'язку характеру й обставин у різні епохи. Для античного характеру героїв трагедії, у візії Геґеля, характерна односкерованість, яка є джерелом конфлікту.

Дещо інакше джерело конфліктів трактує Рікер: це не лише однобічність характерів, а й “однобічність самих моральних принципів, які конфронтують між собою у складній життєвій багатоманітності” [1, с. 298]. Персонажі “Антігони” Софокла – на службі духовних величин, які перевищують їх самих. Рікер

прагне повернути вектор аналізу на інший шлях, ніж той, який обрав Геґель. Його та інших сучасних філософів зацікавило питання: на чію користь можна розв'язати конфлікт у просвітницькій версії? Очевидно те, що Геґель не міг не помітити в сучасному йому світі суперечностей між безпосереднім життям індивідуальності та публічною владою. "Там, де Кант висував категоричний імператив, Геґель шукав вихід із ситуації, що склалася, у примиренні індивідуума з державою, що втілювала публічну владу" [8, с. 375]. За Геґелем, становище окремих осіб у державі таке, що вони мусять підкорятися загальному порядку. Характери з їх душевним устроєм уже не є єдиним існуванням моральних сил, а всі часткові особливості образу думки, суб'єктивної оцінки і почуття фактично підпорядковано загальним закономірностям. Отож, особи поза дійсністю держави не володіють "субстанційністю" самі по собі. Таку ситуацію вербалізує софоклівський герой – цар Креонт: "Я нині викрив перед усіма її – / Єдину в місті нашим супротивницю... / Кого поставить місто, треба слухати / В найменшій – правий чи несправедливий він... / Отож законів конче слід дотримувати, / Не піддаватись розуму жіночому, / Якщо на те, від мужа краще смерть прийняти, / Ніж від жінок нам виявитися слабшими" [7, с. 148].

Хоч як дивно для гадки загалу, поняття тоталізації в Геґеля (як і в Маркса) позитивне. Це своєрідний історичний поступ до примирення та розв'язання всіх протиставлень, суперечок через входження у всеохопне ціле. У постмодерністській філософії термін "тоталізація" набуває негативного значення, передовсім коли йдеться про ту ціну, яку довелося заплатити людству за своє прагнення до тотальності. Як довів у своїх працях М. Фуко, тоталізація описує й окреслює не примирення конфліктів, чвар, а відстежування, контроль, вилучення Іншості, що відмовляється примиритися з Цілим. Е. Левінас також здійснив етичну критику тоталізації: Ціле, що претендує на приєднання до себе всілякої іншості, фактично чинить насильство над алтерністю Іншого. Тому геґелівське сприйняття односкерованості характерів героїв античного тексту як причини трагічної дії в постмодерністській інтерпретації доповнено іншим розумінням. Цар Креонт (поліс, Держава) чинить тоталізаційні спроби, Антігона (окрема особистість) їх уникає і зневажає. Тому Антігона – жертва дії не лише локального чинника односкерованості характеру, а й більш глобального – тоталізації.

Односкерованість характеру Антігони, обмежувальне значення якого зауважував Геґель, для феміністської інтерпретації (М. Насбаум, М. Мудуре) цілком позитивна величина. Односкерованість характеру в їхньому розумінні протистоїть тоталізації, й Антігона ціною власного життя її уникає. "Креонт і Антігона виявляють принцип чоловічий/жіночий. Але Софокл надає перевагу Антігоні". З надр античного твору, з панівної чоловічої літературної традиції виривається супротивний тоталізації голос, яким давньогрецький автор наділяє жінку [5, с. 176]. Отож, дослідниці жіночих студій та філософи (Левінас, Фуко, Дельоз, Рікер та ін.) провадять критичний аналіз просвітницької ідеї тоталізації, теоретичні витоки якої містить і геґелівський спадок.

Які перспективи постмодерністських інтерпретацій грецької трагедії "Антігона" для сучасної філософії та практики? Суперечність між "людиною прекрасної душі" (Антігона) і "людиною дії" (Креонт) в контексті античного твору увінчалася низкою самогубств у царевій родині, вивільненням трагічної мудрості. Трагічна

мудрість, у загальному значенні, щораз віднаходила себе в соціокультурній практиці людства і виявила свій зловісний бік через дію тоталітарних режимів у Європі ХХ ст. П. Рікер у праці “Сам як інший” висновує необхідність розв’язання конфліктів через вивільнення практичної мудрості як альтернативи до мудрості трагічної, яка тривалий час завершувала соціальні конфлікти. Вивільнення практичної мудрості, на переконання Рікера, можливе через культивування ситуативного морального судження, яке завдяки судженню іншого (людини, групи) засвідчує розкол, суперечність у системі цілого (держави, закону).

Отже, мета практичної філософії – розглянути суперечність, що приводить до конфлікту, не через поглинання іншості на користь цілого, а сприяючи уникненню трагічної дії цілого. Філософи постмодерності, критикуючи геґелівську позитивність тотальності, вказують на трагічний результат її боротьби з алтерністю. Уникнути трагічної дії цілого, на думку Рікера, можливо завдяки ситуативному моральному судженню. У тексті давньогрецької трагедії хор, звертаючись до Антігони з приводу її вчинку – поховання брата, тобто пошанування мертвих, виголошує: “Їм почесть – справа благочестя, / Але й сущих владу все ж / Не вільно нам переступати, – / Тебе твоє свавілля губить” [7, с. 155]. Ситуативного морального судження можна досягати актуалізацією *найширшого процесу соціокультурної комунікації*, яка протистоятиме єдиноскерованості судження під час розв’язання тих чи інших моральних конфліктів. У конфліктах, “...що їх викликає моральність, лише звернення до етичного тла, на якому виокремлюється мораль, може вивести мудрість ситуативного судження. Від трагічного *phronēin* до практичного *phronēsis*: такою буде максима, здатна звільнити моральне переконання від руйнівної альтернативи одногосності чи від свавілля” [1, с. 298].

Також антична трагедія “Антігона” – один із текстів, що набули засяжного значення для філософії статі. У межах культурних студій другої половини ХХ ст. теоретики прагнули віднайти витоки жіночої дискурсивної практики, аналізуючи епохальні тексти. “Антігону” Софокла вони інтерпретували як текст, який засвідчує латентну лінію жіночих соціокультурних вартостей, окреслених у своєму людському вимірі “етикою турботи”. “Етика турботи” зазнавала поразки в боротьбі з вартостями андроцентричного світу, замаскованими під “етику справедливості”, з її невідступністю закону й опертою на процес тоталізації. У цьому сенсі “Антігона” – відображення драматичної перемоги процесу тоталізації над алтерністю. Філософське прочитання “Антігони” також відкриває щораз нові перспективи міркувань над проблемою морального конфлікту. Епохальний текст ніби фіксує для майбутніх поколінь моральну невідворотність трагічної дії, яку переживатиме людина впродовж сторіч у своєму змаганні з тоталізаційними системами, допоки моральна свідомість зуміє уникнути перемоги трагічної мудрості над мудрістю практичною, яка, зі свого боку, ґрунтується на прощенні через визнання іншості.

Література

1. Рікер П. Сам як інший. К.: Дух і літера, 2002.
2. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого. К.: Дух і літера, 1999.
3. Фуко М. Наглядати і карати. К.: Основи, 1998.

4. Деррида Ж. Голос и феномен. М.: Логос, 1999.
5. Мудуре М. Существует ли женская литературная традиция? // Гендерные исследования. М.: Человек & Карьера, 1999. № 2. С.171–178.
6. Гегель Г. Феноменология духа. СПб.: Наука, 1994.
7. Софокл. Трагедії. К.: Дніпро, 1989.
8. Философия Гегеля и современность. М.: Мысль, 1973.

“ANTIGONA” IN THE CONTEXT OF THE UPDATE PROBLEMATIC PHILOSOPHY

Nadiya Hapon

Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine,
e-mail: haponnp@franko.lviv.ua

The paper considers the antic text through the philosophers' contents interpretations in the second half of the 20-th century. It analyses a difference between the postmodern interpretation of the Greek tragedy and its elucidation version. The paper also describes the new aspects of "Antigona's" understanding by the French philosopher Ricoeur and analysis of female culture studios.

Keywords: text literature tragedy, male and female values, process of totalization, alternate, ethics of counseling, ethics of justice, casual moral vision.

Стаття надійшла до редколегії 1.12.2009

Прийнята до друку 20.01.2010